

A CSOMA-ARCKÉPHEZ

Bethlenfalvy Géza

A BENGÁLI ÁZSIAI TÁRSASÁG

1783-ban, amikor Sir William Jones a „Crocodile” nevű fregatt fedélzetén India felé hajózott, hogy 27 éves fejjel a Legfelsőbb Bíróságon elfoglalja állását (s az út akkor 5 hónapot vett igénybe Londontól Kalkuttáig), – azon tűnődött, hogy mivel is szeretne Indiában foglalkozni. Tizenhat pontban írta le naplójában azokat a kérdéseket, amelyeknek a tanulmányozását a legfontosabbnak tartotta. A témák között ilyeneket találunk: a hinduk és mohamedánok törvényei; Hindusz-tán modern politikai és földrajzi helyzete; Bengália kormányzásának legjobb módja; az ázsiai matematikája, geometriája és egyéb tudományai; indiai gyógyászat, sebészet, anatómia és vegytan; India természeti kincsei; ázsiai költészet, retorika és erkölcs; a keleti népek zenéje; a Si king, avagy 300 kínai dal; a legjobb beszámolók Tibetről és Kasmírról; India kereskedelme, ipara és mezőgazdasága; a mogul adminisztráció; a maráthi alkotmány...¹

Amikor 1883 szeptemberében a hajó megérkezett Kalkuttába, már az az elhatározás is megérett benne, hogy a fent említett és hozzájuk kapcsolódó kérdések tanulmányozására tudományos társaságot hoz létre. Az ötletet az is motiválhatta, hogy matematikus édesapja baráti köréhez Isaac Newton mellett Lord Parker is hozzátartozott, aki a tudományokat és művészeteket támogató Angol Királyi Társaság elnöke volt. Az Ázsia iránti érdeklődést pedig oxfordi éveit érlelték meg benne: arab tanulmányokkal kezdte, majd perzsát és egyéb ázsiai nyelveket és irodalmakat tanult. Minthogy a nyelvek ismerete nagy örömet szerzett neki, élete során 16 nyelvet sajátított el alaposan, kevésbé behatóan további 12-vel foglalkozott, ez utóbbiak közé tartozott a páli és a tibeti nyelv is.

A Társaság végül is 1784. február 15-én alakult meg (másfél hónappal Csoma születése előtt) a kalkuttai Legfelsőbb Bíróság épületében, ahová Jones 30 olyan honfitársát hívta meg, akiket érdekel mindaz, „amit az ember alkotott és a ter-

---

1. E tanulmány fő forrása O.P.Kejariwal: *The Asiatic Society of Bengal and the Discovery of India, s Past 1784–1838* (Delhi, Oxford University Press, 1988) c. műve, amit a következőkben „O.P.K.” alatt fogok idézni. Jonesról vö. főleg 28–75. lap.

mészet létrehozott Ázsia határain belül". A Társaság neve ekkor Ázsiai Társaság (Asiatick Society) lett, amelyet 1832-ben Bengáliai Ázsiai Társaságra (Asiatic Society of Bengal) változtattak, hogy megkülönböztessék a közben Londonban, Bombayban és Madrasban alakult ázsiai társaságoktól. Az elnevezésben 1936–1951 között a „Királyi” (Royal) jelzőt is használták, de 1951-ben ismét az eredeti formához tértek vissza.²

Az Ázsiai Társaság a világ első olyan intézménye volt, amely kimondottan Ázsia tanulmányozását tűzte ki céljává. A londoni (1823), a párizsi (1851) és a német keletkutató társaságok mind később alakultak. A Társaság létrejöttét segítette a korabeli híres főkormányzó, Warren Hastings is, de a Kelet-Indiai Kereskedelmi Társaság ("Company") nem vett közvetlenül részt sem az irányításában, sem a finanszírozásában, maga Hastings is finoman elutasította a neki felajánlott elnöki tiszteletet.

A Társaság megalakulásáról értesítették mindazokat, akiknek a közreműködésére számítani lehetett, és meghívták őket előadások tartására. Az eredeti elképzelés az volt, hogy hetenként tartsanak üléseket, de eleinte még a havonkénti üléseket – (ami később rendszerre vált) – sem tudták mindig megtartani. A legelső előadást maga Jones tartotta az ázsiai nyelvek átírásának problémáiról; de már 1784-ben több igazán fontos előadásra is sor került, mint például a Társaság elnökének, Chambers-nek a Mahábalipuram történetéről szóló előadására.

Az üléseken előadott tanulmányokat és a tudományos jellegű levelezést a Társaság jegyzőkönyveiben kezdettől fogva rögzítették. De már 1787-ben felmerült az a terv, hogy a fontosabb eredményeket valamilyen módon közzétegyék. A július 6-án tartott ülés Jonest bízta meg, hogy "Asiatick Miscellany" címen adja ki a jegyzőkönyveket a Company anyagi segítségével vagy magánforrásokból szerzett pénzen. Ugyanezen a címen a Társaság egyik tagja néhány év óta már megjelentetett egy időszaki kiadványt, de ennek a szerkesztését nem találták elég jónak. Ezért végül is új folyóiratot indítottak 1789-ben, melynek címe "Asiatick Researches" lett, és amelynek utolsó, 20. kötetében (1836–1839) Csomának a tibeti kánonról szóló ismertetése is megjelent. A későbbiekben a Társaság egy havonként megjelenő folyóiratot indított, amely az ülések jegyzőkönyveit (Proceedings...) és kimondottan közzététel céljából beküldött tanulmányokat volt hivatva kiadni. Ezt a kiadványt először „Gleanings in Science” (Tudományos Gyűjtemény) címen jelentették meg J.D. Herbert szerkesztésében 1823–31 között, de 1832. márciusában James Prinsep lett a szerkesztő, és az ő javaslatára „Journal of the Asiatic Society of Bengal”-ra változtatták meg az elnevezést. De az 1832-es

2. A „The Asiatic Society 1784–1984, Bicentenary Souvenir, Kalkutta 1984” c. kiadvány a Társaság neveit, főbb kiadványait, szervezetének történetét, gyűjteményeit, elnökeinek és titkárainak neveit, főbb tiszteleti tagjainak névsorát közli (néha nem egészen megbízhatóan, ill. hézagosan).

első szám szerkesztésébe még Wilson is beleszólhatott. Meg kell jegyeznünk, hogy néhány Csoma tanulmány 1831-ben és 1832-ben is megjelent H. H. Wilson átdolgozásában és neve alatt.³

A Társaság két másik korszakalkotó sorozata a "Bibliotheca Indica" (India Könyvtár) az 1840-es évektől jelent meg, a *Memoirs of the Asiatic Society of Bengal* 1905-től kezdve, de ami ez utóbbinak számunkra különös jelentőséget ad, az az, hogy ebben jelentette meg Csoma szanszkrit-tibeti-angol terminológiai szótárát E. Denison Ross és Durga Charan Chatterjee az 1910., 1916. és 1944-es kötetekben.

Az Indiában töltött évek során Jones elsősorban a szanszkrit irodalommal foglalkozott, többek között lefordította a Sakuntalát és Dzsajadéva Gíta Góvindáját is. A Társaságban tartott előadásait H. „diszkurzusban” jelentette meg. Fontos felfedezései közé tartozik az ókori indiai történelem első megbízható kronológiai fogódzó pontjának megállapítása, amikor is a görög szövegekből ismert Szandrokottoszt azonosította az indiai történetírásból ismert Csandraguptával, a Maurya-dinasztia megalapítójával. 1786. februári előadásában nyelvészeti megfontolások alapján először vetette fel azt a gondolatot, hogy a görög, latin és a szanszkrit nyelv olyan közös ős-nyelvből jött létre, amely már eltűnt. Utolsó diszkurzusában – amit korai halála évében, 1794-ben tartott – az ázsiai filozófiával, metafizikával és etikával foglalkozott, de megállapította, hogy ezek a témák kimeríthetetlenek. Halálával a Társaság első, alapító évtizede is lezárult, a következő két évtized a Társaság munkájának megszilárdulását, kiteljesedését is hozta. Ennek a korszaknak mérvadó személyisége Henry Thomas Colebrooke volt.⁴

Colebrooke is 1783-ban érkezett Indiába, de az első időszakot sokkal nehezebb körülmények között töltötte, mint Jones, vidéki városokban dolgozott; amiközben megismerkedett az indiaiak hétköznapi életével és a vallás sorsdöntő jelentőségével a hinduk életében, nem kis nehézségek árán szanszkritul is megtanult. Az ő életművének középpontjában a hindu vallás alapszövegei állnak, és azok a törvénygyűjtemények, amelyek a mindennapi életet meghatározzák. Szótári és nyelvtani munkákat is végzett.

Colebrooke elnöksége idején (1794–1815) készült el a Társaság első, ún. régi székháza, amely még ma is áll a Park Street sarkán, és amelyben Csoma is lakott. A székház gondolata először egy 1796-ban tartott ülésen merült fel. Ugyanakkor vezették be a Társaságnál a tagsági és a felvételi díjat is, az előbbi 4 arany mohur, az utóbbi 2 arany mohur volt régi és új tagoknak egyaránt. Azt is tervbe vették,

3. Note on the Literature of Thibet: Gleanings in Science III. 1831, 243-8. lap. Abstract of the contents of the Dul-va, or First Portion of the Kah-gyur, from the analysis of Mr. Alexander Csoma de Körös. JASB 1832, 1-8; Analysis of the Kah-gyur. JASB 1832, 375-92.

4. Vö. O.P.K. 76-117. lap.

hogy múzeumot és könyvtárat is létesítenek. Mindez az épület elkészültével, 1808-tól kezdve megvalósíthatóvá is vált. Addig az ajándékba kapott könyveket, régiségeket a titkár őrizte a lakásán, az üléseket pedig a Bíróság épületében tartották.

A Társaság 1815-től kezdődő korszaka Horace Hayman Wilson nevéhez fűződik, aki már Colebrooke utolsó éveiben is titkár volt, de a távozása után ő játszotta a meghatározó szerepet az irányításban is, 1832 telén történt hazautazásáig.⁵

Wilson 1786-ban született Londonban, 1808-ban érkezett Indiába sebészorvosként. Hamarosan a kalkuttai pénzverdéhez került mint J. Leyden jeles orientalista asszisztense. Elsősorban kémiai analízissel és a fémek ötvöztetésével foglalkozott ebben az időszakban. Mestere hatására hamarosan szankszrit tanulmányokba mélyedt, jól tudott a panditokkal dolgozni, mert már a hajón megtanult hindusztániul egy indiai útítársától.

Első fordítását is jól választotta meg: a legnagyobb indiai költő, Kálidász „Felhőhírnök”-ét fordította angol költői formában, s ezzel olyan nagy sikert aratott, amely Jones-ét is felülmúlta. A következő években szankszrit-angol szótár összeállításán fáradozott, amely 1819-ben készült el, és jelentős szerepet játszott az európai szanszkrit tanulmányokban. Mint előszavában megjegyzi, 30–40000 szótó és származék szerepel benne. A szótár készítésénél nagymértékben támaszkodott a panditok segítségére. A következő években Wilson figyelme a történeti művek felé fordult, 1821-ben egy rövid ismertetést írt az egyetlen igazán fontos indiai történelmi munkáról, Kalhana: Rádzsa Tarangini c. művéről, amellyel Moorcroft is foglalkozott, és amit később Stein Aurél adott ki és fordított le.⁶

Jelentős volt szervező tevékenysége is, sokat foglalkozott a Társaság gyűjteményeinek fejlesztésével, a könyvtárral, ill. a múzeummal. A kiadási tevékenység is közel állt érdeklődéséhez, folytatta az Asiatick Researches kiadását és támogatta a új folyóirat megindítását.

Mint közismert, Kőrösi Csoma Sándor indiai tartózkodásának első fele arra az időszakra esik, amikor Wilson volt a Társaság titkára, 1832 végéig kapcsolata a Társasággal gyakorlatilag Wilson közvetítésével zajlott. Ezen a ponton némileg módosítanunk kell a Duka Tivadar és az őt követő Csoma-biográfusok felfogását. Eddig is nyilvánvaló volt, hogy Csoma többször írt sértődötten a Társaságnak, visszautasította ill. nem vette fel a Társaság által felajánlott támogatást, fizetést – de ezt általában Csoma túlzott érzékenységének tulajdonították. Azonban ha a körülményeket és Wilson szerepét alaposabban vizsgáljuk meg, nyilvánvalóvá válik,

5. Vö. O.P.K. 118–161. lap.

6. A.Stein: Kalhana's Rájatarangini, London 1900, repr. Delhi, 1979.

hogy Csoma jogosan érezte magát mellőzve, és indokoltan tartott attól, hogy a Társaság nem becsüli meg a munkáját.

A téves megítélés egyik forrása az volt, hogy az életrajzírók szívesen állították be Csomát a tibetisztikát a semmiből megeremtő hősként, és nem vették figyelembe, hogy Csoma jelentősége inkább az, hogy a már korábban elkezdett és folyamatban lévő munkákat valóban eredeti kutatásaival és a kor legfejlettebb filológiai képzettségével olyan módon kerekítette le, hogy eredményei hosszú időre meghatározókká váltak.

A Tibet és a tibeti nyelv megismeréséért folytatott vetélkedés századokkal korábban indult meg. Az első szakasz a jezsuita rend és a kapucinusok hittérítő tevékenységéhez kapcsolódik.⁷ A jezsuiták 1624–44 között tevékenykedtek Dél-Tibetben (Guge), de 1703-tól a pápai hitterjesztés kongregációja a kapucinusoknak adta Lhaszát (nem tudván, hogy a jezsuiták által végzett munka is ugyanabban az országban folyik). Így történt, hogy amikor F. Horatio dela Penna (más-ként: Fra Francesco Orazio dela Penna di Billi), a tudományos teljesítmény szempontjából legjelentősebb kapucinus szerzetes 1716-ban megérkezett Lhaszába, már egy jezsuita hittérítőt, H. Desiderit talált ott, aki 6 évet töltött Tibet fővárosában. A Propaganda végül is a kapucinusoknak adta ezt a területet, akik 1745-ig működtek Tibetben. Különböző bibliai szövegeket fordítottak le tibeti nyelvre, tibeti műveket olaszra ill. latinra, nyelvtant és szótárt készítettek. Horatio dela Penna összesen 20 évet töltött Tibetben, és ő a szótár szerzője is.⁸ A helyszínen dolgozó misszionáriusok által Rómába küldött, a tibeti nyelvvél, irodalommal, helyi szokásokkal foglalkozó jelentésekből 1762-ban páter A. A. Georgi összefoglaló munkát írt *Alphabetum Tibetanum* címmel, amelyet Moorcroft és Csoma is használt.

Csoma idejében a Kalkuttától néhány mérföldnyire, a dán fennhatóság alatt álló Szerámpur (Serampore) városkájában letelepedett baptista misszió foglalkozott Biblia-fordításokkal Indiában. (A Kelet-indiai Kereskedelmi Társaság 1813-ig nem engedte meg misszionáriusok működését.) 1816-ban, a nepáli háború idején, egy angol kapitány Patnában rábukkant Horatio dela Penna tibeti-olasz és olasz-tibeti szótárának kéziratára, és ezt a szerámpuri missziósoknak adta, ahol F.C.G. Schroeter az eredeti tibeti szótári rendet megváltoztatva lefordította azt, de 1820-

7. A szakirodalom szerint az első európai, aki Tibetbe jutott, szintén olasz szerzetes volt, Fra Odoric dela Pordenone, aki 1316–30 tájt Kína (Kathay) felől jutott el Tibet fővárosába. vö. Colonel C. B. Yule, *Cathay, and the Road Thither*, p. 146, idézve Markham könyvének bevezetőjében, p. xlv, lásd alább.

8. Vö. Fr. Furgentius Vannini: *The Bell of Lhasa*, Delhi 1976, 425–442. Desideritől vö. 176 ff. lapokat. A szótárról vö. 438–439, és Fr. Felix Finck O.F.M. Cap.: *Remarks on the Tibetan Manuscript Vocabularies in Bishop's College, Calcutta*. In: *Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal, new series*, Vol. VIII. No. 10, 397 ff. lapok.

ban meghalt. Ekkor került a kézirat W. Carey és J. Marshman kezébe, akik a szükséges tibeti betűk elkészítése után 1826-ban kinyomtatták ezt a magyar szakirodalomban „Szerámpuri szótár”-ként ismeretes művet. Sok, a nyomtatás során bekerült hiba ellenére ez egy rendkívül gazdag anyagot tartalmazó szótár, amelyet Csoma is felhasznált, szótári rendjét átvette, és utolsó útjára is magával vitte.⁹

A Kelet-indiai Kereskedelmi Társaság térhódítása során már a XVIII. században felmerült az Indiát északról határoló Himalája hegységen túli területek kérdése, különösen amikor ez a terület Kína felől is a kereskedelmi forgalom érdekkörébe került. Ez az érdeklődés konkrétan először Warren Hastings fő kormányzósága idején (1772–85) jelent meg, aki kísérletet tett arra, hogy közvetlen kapcsolatot vegyen fel a tibeti kormánzzal. 1774-ben indult útjára George Bogle, aki Bhután fővárosán keresztül Tasi Lhumpo-ig jutott, és bizalmas barátságba került a Pancsen Lámával. Már Hastings érkezőjét is felkeltette a pasmina néven ismert különleges finomságú gyapjú, és kísérletet tett arra, hogy a tibeti fennsíkon élő, ezt az anyagot adó állatokból néhány példányt megszerezzen. Az indiai angol kormányzat a későbbiekben is mindent megtett, hogy a Tibettel és Bhutánnal való kapcsolatokat erősítse, a kereskedelmet kiterjessze, és az országokról szóló információkat, így a nyelv ismeretét is gyarapítsa. Az ismertebb események közé tartozik Thomas Manning küldetése is, aki 1811–12-ben járt Lhasszában, ahol a Dalai Lámával is találkozott.¹⁰

Az angol kormányzat bengáli tisztviselői közül is többen folytattak felderítő és kutató munkát a tibeti területeken, ezek közül Sadhu Purangir Gossain, és Krishan Kant Bose végzett kiemelkedő munkát, az utóbbinak két fontos műve maradt fenn: egy Bhutánról szóló tanulmány, mely az Asiatick Researches 1825-ös számában jelent meg, és egy tibeti-bengáli szótár és társalgó, amelynek kéziratát az Indiai Nemzeti Könyvtár őrzi Kalkuttában. Ennek a hagyománynak folytatója volt Csoma idejében Brian Houghton Hodgson (1800–1894), aki már 1819–20-ban beutazta Nepált, ahol később a brit követség helyettes vezetője, majd vezetője (Resident) lett. Már angliai tanulmányai során megtanulta a bengáli nyelvet, majd a Fort William College-ben¹¹ alapos szanszkrit, bengáli és perzsa ismeretekre tett szert, amit a helyszínen nepáli nyelvtudással egészített ki. Minden

9. Vö. F. Vannini id. mű 437–442 lap. A Szerámpuri misszió történetére vö. *The Story of Serampore and its College*, (szerző nélkül) Serampore 1961 (korábbi kiadások: 1918, 1927). A szótár eredeti címe: *A Dictionary of Bhotanta or Boutan language printed from a manuscript copy made by the late Rev. Frederic Christian Gotthelf Schroeter, edited by Joshua Marschman, to which is prefixed a grammar of the Bhotanta language by F.C.G. Schroeter and edited by William Carey. A szótár 475 lap, közel 30 ezer szót tartalmaz, a nyelvtan 35 lap.*

10. Vö. Clements R. Markham, *Narratives of the Mission of George Bogle to Tibet, and of the Journey of Thomas Manning to Lhasa*, Calcutta 1876, 1879, repr.: Delhi, 1989.

érdekelte: ásványok, növények, madarak, vadállatok; néprajzi jellegű anyagok, helyi vallások, nyelv és irodalom. Jó kapcsolatot alakított ki a helyi tanult pánditokkal, és a velük folytatott célzott beszélgetések anyagait írta le ma is érdekes olvasmányt nyújtó tanulmányaiban.¹²

Hodgson és Wilson között szoros barátság alakult ki, amely abban is kifejezésre jutott, hogy Hodgson egyre-másra küldte adományait az Ázsiai Társasághoz, amelyek a buddhizmus szanszkrit és tibeti nyelvű irodalmának tanulmányozását voltak hivatottak elősegíteni. Többek között két teljes tibeti buddhista kánon is küldött Kalkuttába, amelyek közül az egyiket a Fort William College-nak adományozta, ahonnan az 1830-ban az Ázsiai Társaság könyvtárába került át, ezt használta és katalogizálta Csoma is, amikor annotált katalógusát készítette. A másik példány Londonba került, de sok kéziratot továbbítottak a tibetisztika és buddhizmus iránt érdeklődő más társaságokhoz is, főként persze Párizsba. Csoma feltűnésével Hodgson bizonyos mértékig veszélyeztetve látta a saját elsőbbségét a buddhizmus és Tibet felfedezése terén, amit tanulmányaiban is többször bizonygat (vö. id. mű 65. lap).

Feltehetőleg a Londonba visszavonult Warren Hastingsól hallott először William Moorcroft a Himalája fennsíkjai tenyésző pasmina-kecskékről, és ennek az állatnak a megszerzéséért indult ő is álruhában a nyugat-tibeti fennsíkokra 1812-ben, miután a Kelet-indiai Kereskedelmi Társaság ménesének felügyeletével megbízták. Ez az útja végül is sikertelen volt, de ez őt csak arra sarkallta, hogy még nagyobb szabású expedíciót indítson, amelynek céljai között a kereskedelem megnyitása mellett a loállománynak a belső-ázsiai lovakkal való nemesítéséhez szolgáló lehetőség megteremtése is szerepelt. Moorcroft is gazdag néprajzi és egyéb tudományos ismereteket leíró tanulmányok tömegét küldte Kalkuttába és az Ázsiai Társasághoz, de úgy látszik, hogy az ő kapcsolatai korlátozottabbak voltak, legalábbis a főkormányzónál és Wilsonnál, aki csak több éves késéssel adott hírt a Társaság üléseinek ezekről a levelekről.

---

11. A kalkuttai erődnél (amely akkor az angol uralom katonai központja volt) kapta nevét ez az 1800-ban létesített „főiskola”, amely az India kormányzásához szükséges adminisztrációs szakemberek kiképzését végezte. Az európai képzés alapjai (irodalom, nyelv, tudományok) mellett hangsúlyosan tanították a helyi nyelveket (szanszkrit, bengáli, maráthi, urdu, perzsa) és jogot. Jó könyvtára, kéziragyűjteménye is volt, aminek zöme az Ázsiai Társasághoz került, amikor a Colleget bezárták. A Csomával kapcsolatba került tisztviselők közül többen végeztek itt, pl. Swinton, Frazer, Hodgson, etc. Vö. H.E.A. Cotton, *Calcutta Old and New*, Calcutta 1909, repr. 1980, pp. 271, 296, és a College értesítőit az Indiai Nemzeti Könyvtárban.

12. Ezeket összegyűjtve 1874-ben adta ki, és 1972-ben jelentek meg újra New Delhiben reprint kiadásban: *Essays on the Languages, Literature and Religion of Nepal and Tibet*, Bibliotheca Himalayica, Series II. Volume 7, ed. by H.K. Kulőy and Philip Denwood.

Amikor tehát Csoma Moorcroft segítségével tibeti tanulmányaiba kezdett, tudtán kívül egy már folyamatban lévő vetekedés részese lett (amelynek egyébként nemzetközi dimenziói is voltak, hiszen Párizsban és Pétervárott is dolgoztak a témán), és nem csodálhatjuk, hogy arra a levélre, amelyet 1823. áprilisában Moorcroft küldött a Társasághoz, hogy Csoma részére a szótár és nyelvtan készítéséhez szükséges könyveket kérjen, sohasem kapott választ. A Társaság kéziratos jegyzőkönyveiben Csoma csak 1825. július 13-án jelenik meg, amikor Szubáthuba (Subathu) érkezése után beszámol eredményeiről. Ezt a levelet Wilson az *Oriental Quarterly*-ben közzé is teszi, de a saját buddhizmussal és a tibeti irodalommal kapcsolatos nézeteinek csak egyik forrásaként említi. Viszont még ugyanebben az évben részletesen ismerteti a Társaság egyik ülésén Hodgson tanulmányát Nepál és Tibet nyelveiről, irodalmáról és vallásáról.

A Csoma-szakirodalomban Csomának az a megjegyzése, hogy „az elküldött cikkből azt látom, hogy Kalkuttában még nem tudnak semmit a tibeti irodalomról”, úgy van beállítva, mintha ebben Csoma a szerámpuri szótárról írna, pedig a valóságban ez a megjegyzés Wilson és Hodgson írásaira vonatkozik, amelyben a Csoma által közölt adatokat sem pontosan közölték.

Bár a kormány eredetileg azt ajánlotta, hogy Csoma tevékenységét az Ázsiai Társaságnak kellene irányítania, azt látjuk, hogy Csoma továbbra is az angol-indiai kormányhivatalokhoz fordult kéréseivel. Amikor 1827-ben Kennedy kapitány a további munka támogatására a Társaságot is felhívja, Wilson maga azt írja neki, hogy „Csoma nem tarthat igényt a Társaság anyagi forrásaira, forduljon kérésével a kormányhoz”. Ezt nem a Baktay Ervin által feltételezett érdektelenség diktálta, mely a szerámpuri szótár megjelenése miatt következett volna be, hanem Wilson személyes ellenségessége, és az, hogy Csoma nem akart semmit kérni a Társaságtól.

Az 1827-es krízishelyzetet végül lord Amherstnek, a Brit-indiai kormány vezetőjének szimlai látogatása oldotta meg, amikor is Kennedy kapitány (aki egyébként ezt a himalájai üdülőhelyet, a kormány későbbi nyári székhelyét alapította) bemutatta Csomát a főkormányzónak. Ekkor minden további nélkül engedélyezték munkája három éves folytatását a brit protektorátus alatt álló Besharh tartományban. Itt, Kanamban, havi 50 rupiás kormánytámogatással fejezte be fő műveit Csoma 1827 és 1830 között.

Ekkor merül fel újra az Ázsiai Társasággal való együttműködés kérdése. Csoma ugyanis 1830 telén azt kérte a kormánytól, hogy Kalkuttába utazhasson, hogy elkészült szótárát és nyelvtanát, s egyéb, a tibeti irodalommal és a buddhizmussal kapcsolatos műveit kiadásra átadja, s a nyomtatási munkálatokban közreműködjön. A kormány ekkor ismét a Társaságot fordult, véleményt kérve Wilson-

tól a tervvel kapcsolatban. Az 1830. december 11-én kelt levélben Wilson egyetértően nyugtázza Csoma tervét és megjegyzi, hogy Kalkutta az egyedüli olyan hely, ahol tibeti nyelvvel és irodalommal kapcsolatos segítséget és kiadási lehetőséget találhat. Felhívja a kormány figyelmét arra, hogy akármennyire is szerények Csoma igényei, Kalkuttában legalább 250 rupiába kerül majd életének fenntartása, de ezt a Társaság nem tudja megadni. A Kőrösitől várható eredményekkel kapcsolatban a levélben a következő megállapítás található: „Mr. de Kőrös munkáinak értékét különböző személyek különbözőképpen értékelik. Én nem hiszem azt, hogy a tibeti irodalom, akármilyen terjedelmes is, sok olyant nyújthat, ami a tudás tárházát jelentősen gazdagítaná”. Véleménye szerint egyes orientalisták találhatnak benne kíváncsiságukat felkeltő témákat, és hogy a nyelv megismerésének lehet később valamilyen kereskedelmi értéke is, minthogy manapság semmilyen megbízható leírása nem létezik. Levelét így fejezi be: „Amennyiben a fenti megfontolások után is ajánlatosnak találja a kormány, hogy Mr. de Kőrös kalkuttai tartózkodásának és a könyvkiadás költségeit vállalja, a magyarral mindenképpen meg kell értetni, hogy milyen feltételek mellett érkezik a fővárosba.”

A kormány titkára, G. Swinton ettől függetlenül engedélyezte Csoma Kalkuttába jövetelét, de ismét csak a Társaság gondjára bízta őt. 1831. május 6-án értesíti Wilson a kormányt, hogy Csoma megérkezett, és rövidesen azt a javaslatot teszi, hogy Csoma a Társaság birtokában lévő, Hodgsontól érkezett tibeti könyvekről készítsen egy annotált katalógust („catalogue raisonné”). Minden jel szerint itt a tibeti kánonról van szó, amelynek Narthangban nyomtatott példányát Hodgson ajándékozta a Társaságnak ebben az időben, és amelyről Csoma sok tartalmi ismertetéssel ellátott részletes katalógust készített. A cím-katalógus már Kanamban kész volt. A Társaság könyvtárában kéziratban megmaradt, s a Társaság folyóirataiban csak részben közzétett jegyzőkönyvek szerint a katalógizálási munka mellett Csoma rövidesen nyomdakész állapotba hozta a szótárt és a nyelvtant, a buddhista terminológiai szótárt és néhány kisebb közleményt, s ezeket, ahogy írják, „letette a Társaság asztalára”.

Ennek ellenére a két fő műről, a szótárról és nyelvtanról legközelebb csak 1832. decemberében hallunk, amikor Wilson Angliába indul, hogy elfoglalja az Oxfordi Egyetemen megkapott új indológiai katedrát. Ekkor, elutazása előtt néhány nappal felajánlotta a kormánynak, hogy amennyiben az nem kívánja vállalni a két mű kiadási költségeit, amit mintegy 3–4 ezer rupiára becsült, akkor ő szívesen elviszi azokat magával Angliába, ahol talán talál megfelelő kiadót. (Szegény Moorcroft hátrahagyott iratait magával is vitte, és hosszú késlekedés után 1837-ben adta csak ki jelentősen megkurtítva. A sok érdekes részlet, melyeknek leírásában Moorcroft olyan nagy mester volt, mind áldozatul esett a

Wilson „stilizálásnak”.) A kormány emberei szerencsére átlátták Wilson szándékait, és azt válaszolták, hogy akármennyire előnyös is lenne az, hogy Wilson gondoskodna a két mű kiadásáról Angliában, inkább azt látják helyesnek, hogy Csoma művei, amelyek a kormány támogatásával készültek, Kalkuttában jelenjenek meg, ahol a szerző irányíthatná a nyomdai munkálatokat. Ennek költségeit és Csoma fizetését a kormány továbbra is vállalta, s kérte Wilson a kéziratoknak az átadására. Megjegyezzük, hogy Csoma a Társaságtól 1830-ban felajánlott pénzt visszautasította, és a Kalkuttába érkezése után folyósított fizetést sem vette fel ezideig.

1832 ősztől kezdve James Prinsep lett a Társaság főtitkára. Az egyik bátyja, Henry Toby Prinsep már előtte a Kelet-indiai Társaság alkalmazottja volt, és különböző vezető posztokon szolgált a kormányt, sok esetben segítve Csoma ügyeit is. Maga a „tudós” Prinsep 1819 szeptemberében érkezett Indiába, és először Kalkuttában a pénzverdénél dolgozott, ahol Wilson keltette fel az érdeklődését a kelet kutatása iránt. A nyelvek iránti érdeklődése a régi pénzérmék feliratainak megfejtése kapcsán alakult ki. A numizmatika vezette India régi történetének kulcsfontosságú kérdéseihez is, az összegyűjtött pénzérmékből jött rá India régi görög, perzsa és római kapcsolatainak kiterjedt voltára.

Legfontosabb tudományos eredménye a pénzérméken és az abban az időben felfedezett szikla- és oszlop-feliratokon található bráhmí írás megfejtése volt, amelynek révén rekonstruálni lehetett India egyik legnagyobb uralkodójának, Asókának a nevét és érdemeit. Prinsep nevével szokták összekapcsolni az ún. „orientalista-anglicista” vitát is. Ez arról folyt, hogy az indiai, az indiaiak számára folyó közoktatást a helyi nyelveken és a helyi indiai tradíciónak megfelelően folytassák-e, avagy csakis az angol típusú és angol nyelven folyó oktatást fejlessze a kormányzat. Prinsep és a legtöbb, az indiai kultúrát és irodalmat tanulmányozó európai tudós is az első elgondolást támogatta. (A kormány végül a másik megoldás mellett döntött.) Érdekes dokumentumot vett észre Marcell Péter az Ázsiai Társaság folyóiratában. Csoma végső, északi útja előtt egy sor könyvet ajánlkozott a Társaság könyvtárának. Ezek között több olyan francia nyelvű könyv is van, amely a franciaországi elemi oktatással foglalkozik. Ebből nyilvánvalóvá válik, hogy Csoma az anyanyelvi oktatás gondolatának támogatására szerzett be francia anyagokat, minthogy nyilvánvalóan az „orientalisták” ügyét érezte magához közelállóknak.

Amint 1832–33 telén a szótár és a nyelvtan kézírata az új titkárhoz került, azonnal el is kezdődtek a nyomtatási munkálatok. Először a szótár majd a nyelvtan készült el 34–35 telén. Ez a két mű a Bengáliai Ázsiai Társaságnak nagy elismerést hozott, példányaiból Európa minden tudós társasága és fontosabb egye-

teme, könyvtára kapott. A Társaság levéltára tucatnyi levelet őriz ma is, amelyekben ezek az intézmények megköszönik az adományt, és elismerésüket fejezik ki. A kiadás költségei nem sokkal haladták meg azt az összeget, amit a kormány Csoma támogatására az eltelt években költött.

1834-ben a Társaság tiszteleti tagjává választotta Csomát, aki ekkor már teljesen magáénak tekintette a Társaságot, és három éves észak-bengáliai tanulmányútja után, amelyet a magyar és szanszkrit nyelv rokonságának elméletéről végzett kutatásokkal töltött, elfogadta a Társaság felkérését és a könyvtár-vezetői állást. Ezekből az évekből (1838–41) egy sor levél maradt fenn az Ázsiai Társaság levéltárában, amelyek Csoma könyvtárosi tevékenységéről tanúskodnak. A Társaság ülésein is rendszeresen beszámolt a beérkezett könyvekről, adományokról. Az egyik levélben a Társaság épületének javítási munkálataira tesz javaslatot, de foglalkozott a Társaság másik intézményének, a Múzeumnak a gondjaival is. Különböző kagylókat leltároz, és listát készített a Társaság tulajdonába kerülő pénzérmékről is. Ebben az időszakban készült el a Társaság régi folyóiratának, az "Asiatic Researches"-nek a XX. kötete. Ebben jelent meg Csomának a tibeti buddhista kánonnal kapcsolatos ismertető katalógusa, amelyet még első kalkuttai évei idején készített.

Amikor Csoma 1941–42 telén elhatározta, hogy mégis elindul Tibetbe, a „kézikönyvtárhoz” tartozó könyveken kívül birtokában levő európai és tibeti könyveket magára a Társaságra ill. S. C. Malanra hagyta. Formális végrendeletet készített, amelyben halála esetére minden értékpapírját, könyvét a Társaságra hagyományozta, hogy annak céljait ilyen módon is támogassa. A sors iróniája, hogy halála után a kalkuttai hagyatéki bíróság a levelet formai követelmények miatt nem találta érvényesnek végrendeletként, és a könyvek kivételével a letétbe helyezett vagyont, amelyben többféle pénz- és állampótvény volt, átutaltatta Erdélybe, hogy a törvényes örökösök, rokonok között kerüljön szétosztásra.

Az Ázsiai Társaság méltóképpen ápolta Csoma emlékezetét, a halálát követő években emlékművet helyeztek el sírjára, amelyen sokáig csak a Társaság márványtáblája hirdette a magyar tudós emlékét. Az általa megkezdett kutatások jelentősége az idők folyamán csak növekedett. A század utolsó évtizedeiben Kalkutta ismét a tibeti kutatások egyik központjává vált, és most már újonnan öntött tibeti ólombetűkkel tudták nyomtatni a szakmai könyveket. A magyar tudós emlékére Sarat Chandra Das vagy Rajendra Lal Mitra melegen emlékeztek meg. Ez utóbbit a Magyar Tudományos Akadémia is tagjai közé választotta. Sokat tett Csoma emlékéért még Sir Denison Ross is, aki a Társaság elnökeként és a tibeti irodalom iránti érdeklődésből a század elején újra megjelentette Csoma összes tanulmányát, amelyeket először a Journal közölt.

Wilson „stilizálásnak”). A kormány emberei szerencsére átlátták Wilson szándékait, és azt válaszolták, hogy akármennyire előnyös is lenne az, hogy Wilson gondoskodna a két mű kiadásáról Angliában, inkább azt látják helyesnek, hogy Csoma művei, amelyek a kormány támogatásával készültek, Kalkuttában jelenjenek meg, ahol a szerző irányíthatná a nyomdai munkálatokat. Ennek költségeit és Csoma fizetését a kormány továbbra is vállalta, s kérte Wilson a kéziratoknak az átadására. Megjegyezzük, hogy Csoma a Társaságtól 1830-ban felajánlott pénzt visszautasította, és a Kalkuttába érkezése után folyósított fizetést sem vette fel ezideig.

1832 őszétől kezdve James Prinsep lett a Társaság főtitkára. Az egyik bátyja, Henry Toby Prinsep már előtte a Kelet-indiai Társaság alkalmazottja volt, és különböző vezető posztokon szolgált a kormányt, sok esetben segítve Csoma ügyeit is. Maga a „tudós” Prinsep 1819 szeptemberében érkezett Indiába, és először Kalkuttában a pénzverdénél dolgozott, ahol Wilson keltette fel az érdeklődését a kelet kutatása iránt. A nyelvek iránti érdeklődése a régi pénzermék feliratainak megfejtése kapcsán alakult ki. A numizmatika vezette India régi történetének kulcsfontosságú kérdéseihez is, az összegyűjtött pénzermékből jött rá India régi görög, perzsa és római kapcsolatainak kiterjedt voltára.

Legfontosabb tudományos eredménye a pénzerméken és az abban az időben felfedezett szikla- és oszlop-feliratokon található bráhmí írás megfejtése volt, amelynek révén rekonstruálni lehetett India egyik legnagyobb uralkodójának, Asókának a nevét és érdemeit. Prinsep nevével szokták összekapcsolni az ún. „orientalista-anglicista” vitát is. Ez arról folyt, hogy az indiai, az indiaiak számára folyó közoktatást a helyi nyelveken és a helyi indiai tradíciónak megfelelően folytassák-e, avagy csakis az angol típusú és angol nyelven folyó oktatást fejlessze a kormányzat. Prinsep és a legtöbb, az indiai kultúrát és irodalmat tanulmányozó európai tudós is az első elgondolást támogatta. (A kormány végül a másik megoldás mellett döntött.) Érdekes dokumentumot vett észre Marcell Péter az Ázsiai Társaság folyóiratában. Csoma végső, északi útja előtt egy sor könyvet ajándékozott a Társaság könyvtárának. Ezek között több olyan francia nyelvű könyv is van, amely a franciaországi elemi oktatással foglalkozik. Ebből nyilvánvalóvá válik, hogy Csoma az anyanyelvi oktatás gondolatának támogatására szerzett be francia anyagokat, minthogy nyilvánvalóan az „orientalisták” ügyét érezte magához közelállóknak.

Amint 1832–33 telén a szótár és a nyelvtan kézírata az új titkárhoz került, azonnal el is kezdődtek a nyomtatási munkálatok. Először a szótár majd a nyelvtan készült el 34–35 telén. Ez a két mű a Bengáliai Ázsiai Társaságnak nagy elismerést hozott, példányaiból Európa minden tudós társasága és fontosabb egye-

teme, könyvtára kapott. A Társaság levéltára tucatnyi levelet őriz ma is, amelyekben ezek az intézmények megköszönik az adományt, és elismerésüket fejezik ki. A kiadás költségei nem sokkal haladták meg azt az összeget, amit a kormány Csoma támogatására az eltelt években költött.

1834-ben a Társaság tiszteleti tagjává választotta Csomát, aki ekkor már teljesen magáénak tekintette a Társaságot, és három éves észak-bengáliai tanulmányútja után, amelyet a magyar és szanszkrit nyelv rokonságának elméletéről végzett kutatásokkal töltött, elfogadta a Társaság felkérését és a könyvtár-vezetői állást. Ezekből az évekből (1838–41) egy sor levél maradt fenn az Ázsiai Társaság levéltárában, amelyek Csoma könyvtárosi tevékenységéről tanúskodnak. A Társaság ülésein is rendszeresen beszámolt a beérkezett könyvekről, adományokról. Az egyik levélben a Társaság épületének javítási munkálataira tesz javaslatot, de foglalkozott a Társaság másik intézményének, a Múzeumnak a gondjaival is. Különböző kagylókat leltároz, és listát készített a Társaság tulajdonába kerülő pénzérmékről is. Ebben az időszakban készült el a Társaság régi folyóiratának, az "Asiatic Researches"-nek a XX. kötete. Ebben jelent meg Csomának a tibeti buddhista kánonnal kapcsolatos ismertető katalógusa, amelyet még első kalkuttai éve idején készített.

Amikor Csoma 1941–42 telén elhatározta, hogy mégis elindul Tibetbe, a „kézikönyvtárához” tartozó könyveken kívül birtokában levő európai és tibeti könyveket magára a Társaságra ill. S. C. Malanra hagyta. Formális végrendeletet készített, amelyben halála esetére minden értékpapírját, könyvét a Társaságra hagyományozta, hogy annak céljait ilyen módon is támogassa. A sors iróniája, hogy halála után a kalkuttai hagyatéki bíróság a levelet formai követelmények miatt nem találta érvényesnek végrendeletként, és a könyvek kivételével a letétbe helyezett vagyont, amelyben többféle pénz- és államkötvény volt, átutaltatta Erdélybe, hogy a törvényes örökösök, rokonok között kerüljön szétosztásra.

Az Ázsiai Társaság méltóképpen ápolta Csoma emlékezetét, a halálát követő években emlékművet helyeztek el sírjára, amelyen sokáig csak a Társaság márványtáblája hirdette a magyar tudós emlékét. Az általa megkezdett kutatások jelentősége az idők folyamán csak növekedett. A század utolsó évtizedeiben Kalkutta ismét a tibeti kutatások egyik központjává vált, és most már újonnan öntött tibeti ölbombetűkkel tudták nyomtatni a szakmai könyveket. A magyar tudós emlékééről Sarat Chandra Das vagy Rajendra Lal Mitra melegen emlékeztek meg. Ez utóbbit a Magyar Tudományos Akadémia is tagjai közé választotta. Sokat tett Csoma emlékéért még Sir Denison Ross is, aki a Társaság elnökeként és a tibeti irodalom iránti érdeklődésből a század elején újra megjelentette Csoma összes tanulmányát, amelyeket először a Journal közölt.